

## Erdélyi napló, 1989–1990

### Történetpolitikai tanulmány

Az itt következő írás három évtizeddel ezelőtt készült. Az akkor nagy európai átalakulásban természetes módon merült föl annak az igénye, hogy újólág szembenézzünk a magyar kisebbségi kérdéssel, s hogy körvonalazzuk, az akkori aggasztó folyamatok közepette milyen kilátásokat fogalmazhatunk meg a történelem távlataiban. Az erre vonatkozó tisztázási szándék vezette e sorok íróját az alábbi tanulmány elkészítésében, s akkor, amikor ennek alapján két nyugati egyetemen tartott előadásában igyekezett bemutatni az erdélyi kisebbségi kérdés történeti háttérét és akkori állapotát. Mivel a tanulmány az akkori angol és olasz megjelenésén kívül magyarul csak egy azóta rég megszűnt kis erdélyi lapban jelent meg folytatásokban, s mivel – úgy véljük – az itt kifejtettek semmit nem veszítettek érvényességükből, indokoltnak találjuk újbóli és egybefüggő kiadását.<sup>1</sup>

*(A román-kérdés és az európai politika)* Úgy tűnik, Európában az utóbbi egy-két évben nemcsak a tudományos és kulturális életben, hanem politikai szinten is a korábbinál nagyobb figyelemmel és kritikusabban szemlélik Románia politikai viszonyainak alakulását. Ezt a nagyobb figyelmet maga a végletekbe torkolló totális román politika váltotta ki, amely igazi arcát legutóbb az úgynevezett „szisztematizálási”, vagy – nevének nevezve – falurombolási tervben, s az ennek értelmében eddig megvalósított intézkedésekben mutatta meg. Ahhoz azonban, hogy a román politika drasztikus szándékairól határozottabb nemzetközi ítélet alakulhasson ki, egyúttal a nemzetközi politikából fakadó két tényező is hozzájárult. Korábban a világpolitikának Európában érvényesülő átfogó viszonyai mind nyugati, mind keleti oldalról tulajdonképpen „lefedték” a román problémát. Azóta benyomásom szerint egyrészt gazdasági-társadalmi integrációjának fejlődésével a nyugat-európai politikai gondolkodás jórészt túljutott azon a korábbi konstelláción, amikor partikulárisabb politikai érdekeiknek megfelelően az egyes nyugat-európai országok keleti politikáját is elsősorban partikuláris és taktikai lépések jellemezték. Másrészt a Szovjetúnióban, Magyarországon és Lengyelországban tapasztalható politikai változások a többi kelet-európai ország, s mindenekelőtt Románia esetében szembeszökővé tették az uralmi rendszer igazi tartalmát.

Felmerül a kérdés: vajon nem számolt-e a román vezetés azzal, hogy politikája ezek következtében egyre kedvezőtlenebb megítélés alá fog esni. A helyzet paradox és mérhetetlenül súlyos voltára vall, hogy úgy tűnik: többek közt éppen ezek a tényezők tették lehetségessé a román politika agresszivitásának ma látható felerősödését. A nemzetközi politika átstrukturálódása következtében ugyanis erőteljesen beszűkült az a fajta diplomáciai mozgáster, amelyben saját politikájának megvalósítását és fenntartását Románia hagyományosan egy-egy nemzetközi hatalom érdekeként tudta elfogadtatni, s amelynek következtében hosszabb periódusokban és kritikusabb időkben egyaránt rendre megkapta mindenkori politikai vonalvezetésének igazolását és háborítatlanságát. E partikulárisabb érdekviszonyok szertefoszlásával a román totalitárius rendszer a nemzetközi politika számára is a maga valójában vált szembeszökővé, aminek következtében a román orientációnak a hasonló szellemű kelet-európai kommunista rendszereken kívül mára olyan

típusú kapcsolatok erősítésére telik, mint amilyen például az Észak-Koreával való kisztíli ideológiai szolidaritásban nyilvánul meg. Ebben a helyzetben tehát egyrészt számottevőbb nemzetközi tényező támogatására Románia nem számíthat. Másrészt ismeretes módon változás ment végbe a Szovjetunió Kelet-Európa-politikájában, ami a jelen esetben mindekelőtt azt jelenti, hogy az eddigi tapasztalatok alapján nem várható egy, az újabb típusú fejlődés érdekében tett, de a régi eszközöket használó erőteljesebb szovjet fellépés.

Ugyanakkor a román politikának Lenin-rendet birtokló vezetője jól tudja, hogy a vele szövetséges országok túlnyomó többségének hivatalos vezetése részéről érdemi politikai kritikától nem kell tartania, hiszen a közös születés rokoni szálai, a proletárdiktatúra egymás mellett eltöltött évtizedeinek meghitt fegyverbarátsága, nemkülönben pedig a békediktátumok területi ajándékai és a hasonlóképpen jelentkező nemzetiségi problémák megnyugtató érdekszövetséggé kovácsolták össze őket. Mindezeknek a fejleményeknek következtében – talán először Románia történetében – az érdemi súlyú külpolitika a román vezetés számára rövid távon veszített korábbi fontosságából [azóta a helyzet ismét megváltozott]. Ebből fakad, hogy diktatórikus és nacionalista politikájának érvényesítése során Románia ma sokkal kevésbé van tekintettel környezetére és a nemzetközi politikára, mint korábban.

*(Történelmi hagyományok)* A román politikai vezetés csekély körültekintését látva egyúttal egy még alapvetőbb folyamatra figyelhetünk fel. A román politika mai arculata ugyanis valójában egy hosszú távon érvényesülő kényszerpálya utolsó stádiumának tekinthető. Románia politikai, gazdasági, kulturális állapota önmagában minősíti a mai párt- és államvezetést, mégis szeretném erőteljesen hangsúlyozni, hogy *nagyon félrevezető volna, ha az elnyomás mai fokát pusztán Ceaușescunak az utóbbi időben [az 1960-as évek közepétől a 80-as évek végéig] érvényesülő, személyes ambíciójára vezetnénk vissza.* Ha a nemzeti kisebbségeknek Romániában elfoglalt helyzetét hosszú távon szemügyre vesszük, a román nacionalista-soviniszta tudat kibontakozásával, térnyerésével, s a politikai eszközök, lehetőségek gyarapodásával párhuzamosan a kisebbségek egyre fokozódó jogfosztásának egyértelmű tendenciáját kell határozottan megállapítanunk. Ezt a tendenciát a román történelem mélyén meghúzódó struktúrák, bizonyos politikai hagyományok egymásra épülő szintjei tartják fenn. Ha például elemezni kezdjük az előbb említett, úgynevezett településrendezési tervet, nyilvánvaló, hogy ennek a voluntarista intézkedésnek is régi keletű – csak éppen újabb „technikákkal” gazdagodó – motívumai, továbbá jellegzetes előzményei vannak. Egyrészt a totális politikának megfelelően a lakosságot a teljes kiszolgáltatottság és ellenőrizhetőség állapotába szándékozik helyezni, másrészt – amint a tervek közelebbről mutatják – ezzel a fogással nagyobb részben az ország nemzetiségeinek régóta kívánt teljes beolvasztását igyekszik immár végérvényesen megvalósítani. A program két, egyformán antidemokratikus mozzanata az uralmi és a nacionalista elv, s végsősoron azt kell mondanunk, hogy maguk ezek az egymással egyre szorosabb korrelációba kerülő tényezők a lehető legdominánsabb tényezői az újkori román történelemnek is. Nem csupán említett példánk, a falurombolási terv vezet el visszatekintő, részleges történelmi magyarázattal ezekhez a szálakhoz, hanem inkább megfordítva: a román történelem régi tehertételeinek, a rendkívül *konzervatív politikai berendezkedésnek, és az önelvű, mítikus nemzeteszmének a kommunista ideológiával és eszközökkel ötvözött, végsőikig torzult produktuma* áll előttünk a program képében.

Ezt a megállapítást sokkal részletesebben és átfogóbban is igazolni lehetne, mint ahogy arra ezúttal lehetőség nyílik, hiszen ehhez a román történelem tendenciái – több vonatkozásban három évszázadot is felölelően – szolgáltatnak érveket. Az alábbiakban megkísérlem

jelezni azokat a legfontosabb vonásokat, amelyek megítélésem szerint hozzájárultak Románia mai politikai viszonyainak, mindenekelőtt kisebbségi problémájának kialakulásához. Egy ilyen, hosszabb távlatú történelmi érdeklődés éppen azért tűnik indokoltnak, mert *a román társadalom élményeiből mindmáig hiányzik egy olyan, nagyobb tömegek részvételével lezajló, megújulást hozó periódus, amely fel tudta volna számolni hagyományosan oligarchikus, autokratikus és diktatórikus politikai struktúráját, és szakítani tudott volna igen régen állami szintre emelt sovinizta nemzeti ideológiájával.*

*(A polgári fejlődés torzulásai)* A hosszú évszázadokat felölelő török elnyomás marandó nyomokat hagyott a román társadalom szerkezetében, és alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy a román polgári nemzettévalás oly részlegesen, nyersen és eltorzult módon valósuljon meg. A térségben a polgári fejlődés nagymértékben a bojárság érdekeihez idomult. A számottevőbb nagyvárosok nem annyira az ipari és kereskedelmi fejlődés alapján jöttek létre, mint inkább a fejedelmi udvarok körül, s az arisztokrácia szükségleteinek kielégítése céljából.<sup>2</sup> A kereskedelem a fejedelemségekben a fanarióták korára (XVIII. sz.) nagyobb részben örmények, zsidók és görögök kezében van, s ha hozzáveszszük, hogy az erdélyi ipart és kereskedelmet hagyományosan a szászok és a magyarok üzik, láthatjuk, hogy *amikor a megkésve kialakuló román polgárság e népcsoportokkal gazdasági téren szembe találja magát, eleve mint a saját fejlődésének útjába álló elemekre tekint rájuk, s a velük való találkozás élményét az idegen etnikumok kisajátításának, kiiktatásának vágyában rögzíti és hagyományozza tovább.*

Jellegzetesen a kelet-délkelet-európai társadalomfejlődésre vall, hogy a földbirtokosság és a polgárság funkciói nem polarizálódnak kellőképpen. A polgári típusú változások sorra „felülről” következnek be, miközben a bojárság, az arisztokrácia szilárdan őrzi feudális pozícióit. A feudális és a polgári rétegek összefonódásából következően a falusi lakosságot úgy érik a polgári fejlődés kíméletlenségei, hogy rendkívül súlyos, robottal vagy egyéb feudális terhekkel sújtott jobbágyi helyzete is még hosszú ideig fennmarad.<sup>3</sup> A bojárság vezényletével véghezvitt agrárreformok vérszegények, elvetéltek és részlegesen, s azt lehet mondani, hogy *a román állami agrárpolitikát hagyományosan egy igen konzervatív parasztelenség jellemzi.* Korábbi vonása, balkáni (bizánci, török) öröksége a társadalomnak az államapparátus felfokozott jelentősége, s az egzisztencia és a hivatalviselés szoros összekapcsolódása.

*(A nemzeti tudat torzulásai)* Nagyhatalmak függőségében és elmaradott társadalmi fejlettségük közepette általánosan megfigyelhető a kelet-európai (bár nem csak az itteni) népek körében, hogy nemzeti tudatuk kialakulását népüknek egy-egy nagymúltú, dicső történelmü, birodalomalkotó néptől való származtatás elméletei kísérik. E nemzeti ideológiák közül a legnagyobb jelentőségre kétségekívül az úgynevezett dáko-román kontinuitás elmélete<sup>4</sup> tett szert. Míg a kelet-európai viszonylatban markánsabb polgári fejlődést bejáró népek (magyarok, horvátok) körében ezek az ideológiák régen eszméletörténetük megfelelő helyére kerültek, vagy akár vitatott mivoltukban is jobbára a tudomány világába tartoznak, a románok „dáko-román elmélete” (és a szlovákok „nagymorva elmélete”) ma is azt az egyaránt magyarelles politikai-ideológiai célt szolgálja, amelynek jegyében annak idején kialakult. Az elfogulatlan történettudomány tudvalevőleg régóta a románság dél-balkáni kialakulásával, fokozatos északra húzódásával és XIII. századi erdélyi megjelenésével számol. Ezzel szemben a dáko-román elmélet a nép mai lakóhelyén való kialakulást tanítja; kezdetben az elmélet csak a közvetlen római leszármazást tartalmazta, majd kibővült a római-dák összeolvadás

eszméjével. A büszke eredet és az erdélyi prioritás eme képzete – egyes humanista elképzelések nyomán – az erdélyi görögkatolikus román értelmiség körében öltött határozottabb formát a XVIII. században, s hamarosan a román nemzettudat vezéreszméjévé vált. A feudális kötöttségektől terhes, és a régió tőkés viszonyainak nyersségétől sújtott román társadalomban *a társadalmi haladás és a nemzeti fejlődés eszméje, programja reménytelenül és végletesen elszakadt egymástól*. Ebből az eltorzult viszonyból következően a román népi-nemzeti tudatot születésétől kezdve, kulturális és politikai kiteljesedésében egyfajta *idealizált népi romantika, felfokozott mítikus nemzeti küldetésstudat*, majd a velük érintkező más etnikumokkal szembeni kizárólagosságra törekvés, és a hosszútávú diplomáciával egybekapcsolt militarista expanzió jellemezték. Ezek jegyében alakult ki a román nép egységének eszméje, amely az egész korszakban a román történelem tulajdonképpeni értelmeként, céljaként vezérelte a politikát és ment át a köztudatba. ez az egyoldalú eszmevilág az I. világháború után megalakult Nagy-Romániában végső győzelmét ünnepelte, az eredetiségét, sajátosságát és önelvűségét hangsúlyozó, gazdaságilag és kulturálisan bezárkózó politika azonban már csak ellenségnek kikiáltott kisebbségeinek asszimilációjával adhatott magának további lendületet és tartalmat.

*(Külpolitika és nemzeti tudat)* Nemzeti törekvéseiben a román vezetés általában mindig tudatában volt a külpolitika fontosságának, hiszen a körülötte lévő nagyhatalmak gyűrűjében céljai elérését nem is remélhette másként, mint a megfelelő időben tett diplomáciai lépéseken, szövetségeken és hintapolitikán keresztül. A román fejedelmek már a török elnyomás hosszú századai alatt megtanulhatták, hogy egy-egy csekély hibájuk végzetes következményekkel és fejük vesztésével jár együtt. A fanarióta korszak görög politikai elitje még meggyőzőbb örökségként hagyta diplomáciai kifinomultságát a későbbi román vezető körökre. A megszülető fejedelemségek politizáló nemzedékei úgy kezdtek megfelelni az európai kultúra és politika követelményeinek, hogy közben megőrizték elődeik körültekintő és kétarcú diplomáciáját. Jellemző, hogy ez a politika az Erdélyből Havasalföldre érkező románok számára is szembeszökő, akik e mentalitást nemegyszer a „bizantinus” jelzővel illetik.<sup>5</sup> A dunai fejedelemségek önállósulása azután a meghatározó jellegű török–orosz viszony függvényében ment végbe több lépcsőben, s a román politika a nagyhatalmi viszonyok erőterében később is szerét tudta ejteni, hogy a térségben mindig megújuló nemzetközi konfliktusok során törekvéseit, területi igényeit fokról fokra különböző nagyhatalmi érdekekhez kapcsolja.

Amióta a románok fiktív származási elmélete politikai szintre emelkedett, szemük előtt a Duna, a Tisza és a Dnyeszter által határolt óriási terület lebeg. Szétszakított testvéreknek kezdték magukat nevezni, s a nemzetközi közvélemény és külpolitika jelentőségének tudatában a XIX. század második felében jelentős nyugati (főleg francia) propagandát indítottak e hatalmas és sok nép által lakott terület egységének elfogadtatása érdekében. Érthető nyelvi és külpolitikai okokon kívül olyan tetszetős párhuzamokkal is sikerült népszerűséget szerezniök, mint amilyet például az olasz és a román egység kialakítása közt voltak. Ami a területi gyarapodást illeti, kezdettől fogva egyöntetű volt a vélemény, hogy az elsőrendű cél Erdély megszerzése volna. Ezt azonban Ausztria és Magyarország ereje folytán hosszú ideig lehetetlen volt a hivatalos politika szintjén felvetni, főként azután, hogy Románia a hármasszövetséghez csatlakozott (1883). Az eszmét azonban ekkor is ébrentartották, olyanformán, hogy *a mindenkori ellenzék megengedett, hallgatólagos és kölelenségyszerű feladata lett a probléma hangoztatása* (itt eszünkbe juthat a nyugati román emigráció mindmáig tapasztalt sovíniszta tevékenysége is).

Az 1829-ben autonómmá vált román fejedelemségek első területi nyereségüket Besszarábiával érték el a krími háborút követő béke értelmében. A San Stefanó-i békével Oroszország e terület felett visszanyerte fennhatóságát, Románia pedig a berlini kongresszuson a gyenge Bulgária rovására kárpótlásul megkapta Dobrudzsát, amire korábban nem is pályázott. Kezdetben tiltakoztak is e rendelkezések ellen, a nagyhatalmakat cserbenhagyással vádolták, majd felismerve a tengeri kijárat előnyeit, természetesen birtokba vették Dobrudzsát. Egy kiváló tanulmány rámutat arra, hogy a Besszarábia–Dobrudzsa alku – eltekintve most a terület valós értékeitől –, az annak idején felpanaszolt kisemmizés helyett sokkal inkább a Károly fejedelem által óhajtott függetlenség ára volt.<sup>6</sup> A román királyság azután megkezdi Dobrudzsa kolonizálását és románosítását, a bolgárok és törökök kisajátítását, a román uralmat pedig a politika és a történetírás hamarosan már korántsem valamilyen természetellenes dolognak, hanem egy hajdan állítólag itt gyakorolt hatalom igazságos visszaállításának fogja minősíteni.

Az I. világháború utáni „békerendezés” ismeretes módon Romániának juttatta Erdélyt és Besszarábiát. *Erdély ezáltal Közép-Kelet-Európából Dél-Kelet-Európába tagolódott, s népei ezzel radikálisan új helyzetbe kerültek.* Anélkül, hogy itt mód nyílne e történelmi régiók strukturális, politikai és kulturális különbségeinek bővebb jellemzésére, részben talán már az eddig elmondottak is érzékeltethetik ennek a cezúrának az élességét, amelyet 1918–1920 eseményei vontak Erdély történelmében. Azt hiszem, egészében véve már régen egyöntetű vélemény alakult ki a versailles-i úgynevezett békerendszer alapvetően elhibázott, imperialista érdekek által diktált jellegéről, s azokról a végzetes hiányosságairól, amelyekről egyenes út vezetett a II. világháború kitöréséhez. Most azonban csak arról szólhatunk, hogyan formálódott a románok nemzeti és politikai tudata, s miként fokozódott a feszültség kisebbségeik helyzetében.

Nyilvánvaló, hogy a külpolitikai viszonyok alakulása több tekintetben is összefüggésben van a nemzetiségi problémákkal. Először is természetesen abból a szempontból, hogy a területi gyarapodások mintegy keretet, alkalmat adnak a kisebbségi kérdés felmerülésére, illetve megfordítva, hogy a román nemzeti törekvések talán leglényegesebb formális eleme a folyamatos terjeszkedés volt. Ami a román nemzeti mozgalom intoleráns töltetét illeti, most csak visszautalok azokra a vonásokra, amelyeket a román társadalomfejlődés rövid jellemzése során eddig megemlítettem. A román nemzeti és külpolitikai törekvések tartalmi összefüggéseiről a fentiekén túl szükséges még az alábbiakat is megjegyezni. Első pillantásra a román külpolitikai magatartás valóban sokszor kevésbé átlátható a külső szemlélő számára. Egy újabb megközelítésben azután tényleg körvonalazódnak azok a bizantinus, elveken átnyúló vonásai, amelyeket az előbbieken érintettem. Mintegy harmadik stádiumként szeretném azonban ehhez hozzátenni, hogy a román diplomácia „bölcességét” távolról sem kívánom abszolutizálni. (Ennek a veszélye éppenséggel a román nép körében érhető tetten.) A román nemzeti törekvések sikereit végsősoron az európai nagyhatalmaknak hosszú ideig fennálló speciális viszonyrendszere tette lehetővé. Először is a nagyhatalmak politikája a térségre vonatkozóan időről időre mintegy kioltották egymást. Másodsor, s még alapvetőbben, *Románia egy nagy történelmi folyamattal párhuzamosan, ehhez kötődve, ennek történetesen a kellős közepén tud felemelkedni: ez pedig a három szomszédos nagyhatalom leépülési folyamata, erőterük egymás utáni megszűnése.*

*(A kritikai gondolkodás és a nemzeti identitás válsága)* Ennek a nagyszabású folyamatnak nem csekély hatása van a román társadalmi és politikai tudat alakulására. Bár az ország fejlődése és gyarapodása elsősorban ennek a folyamatnak az eredménye, és nem belső felhalmozódás következménye, mégis a kormányzat, az állam nemzeti szempontból

kétségtelenül sikeresnek állíthatja be magát. A civil társadalom krónikus hiánya mellett valószínűleg ez az egyik fő oka annak, miért *nem alakult és épült ki kellő kritika a konzervatív hivatalos politikával szemben*. Itt ismét utalnék a nemzeti elv és a társadalmi haladás eszméje közti diszkrpanciára. Ennek a diszkrpanciának egy további vetülete, hogy mivel a fejlődés nemzeti dimenziói, kötöttségei miatt a román belső politika meglehetősen nagy tehetetlenségi erővel bír, a társadalmi valóságot áttörni kívánó erőket szellemi, gondolati, művészi, kulturális téren a *valóságtól való teljes eltekintés hajlama* gyakorta jellemzi (abszurd, szürreális, mítikus). Ez a szellemi beállítódás viszont tendenciájában éppenséggel érintkezik a nemzeti tudat, a történetírás már említett mítikus, a történelmi tények iránt – sokszor kinyilvánítottan is – csekély tiszteletet tanúsító szemléletével, s a nemzeti önérvényesítésnek minden – vélt vagy valós – akadályt leküzdeni kész hajlamával.

Az újkori Románia önmeghatározása során ambivalens viszonyt alakított ki a nyugati fejlődéssel szemben. Annak során, ahogy ráébredt a Nyugattól való hatalmas lemaradásra, a Nyugathoz való tartozás vágya és a saját út igénye, az utánzás és az eredetiség kívánalma közt hányódik. Átértzi a modern fejlődéshez szükséges szerves hagyományok hiányát, megteremtésük szükségességét és egyúttal beláthatatlan nehézségeit. A két világháború közti bukaresti szellemi élet pezsgéséről Matei Calinescu megállapítja, hogy egyrészt az mindenféle tradíció nélkül jött létre és volt lehetséges, másrészt hozzáteszi: „Mégis azt állítjuk, létezett valamilyen hagyomány Romániában, ha nem is organikus módon, de legalább »kitalálva«, s ebből fakadóan a »mintha« kategóriájához tartozóan is.”<sup>77</sup> Végeredményben az újkori Románia történelmében, a modern román szellemben egy *nagyfokú és hosszán tartó nemzeti identitásválságról* van szó. Ennek kisebbségi vonatkozása pedig amennyire nyilvánvaló, olyannyira fontos is. Szinte a törvény erejével bír, hogy *amilyen gyenge, zavaros és komplexusokkal terhelt a saját identitás, olyan beteg és intoleráns az etnikai és vallási kisebbségekkel szemben viselt politika*.

Az 1918–1920-as békediktátumokkal létrehívott Nagy-Románia területét hivatalosan 28%-ban, más számítások szerint 35%-ban nemzetiségiek lakták. Minden történelmi túlzás nélkül kijelenthetjük: kisebbségeit a román etnokratikus politika mind régebbi, mind újabb területein minden korszakában egységesen idegen és eltüntetendő testeknek tekintette, csupán ennek az eljárásnak a hangsúlya és irányulása változott, s intenzitása és technikája „fejlődött” az idők során igen jellegzetesen. Először szeretném megemlíteni a román politikai közvéleménybe mélyen beleivódott antiszemitizmust. Példaként idézem Mihai Eminescut, akinek szavai, minthogy a románok talán legnagyobb becsben álló nemzeti költőjéről van szó, nem tekinthetők pusztán egyéni és mellékes véleménynek. 1876 decemberében konferenciát hívtak össze Párizsban a török birodalom népeinek ügyében. Egyebek közt indítványozták, hogy a török uralom alatt élő zsidóknak biztosítsák ugyanazokat a jogokat, mint a keresztényeknek. Eminescu ezt az igényt felháborodott hangon utasította vissza: „Már bocsássanak meg az urak, de ez a konferencia azért ült össze, hogy azoknak a helyzetét szabályozza, akik szenvedtek és feláldozták magukat, nem pedig azokat, akik – ma is, mint mindenkor – csak kihasználták ezeket a szenvedéseket és áldozatokat [...] Kupeckedjenek csak tovább a gyufával és a suvikszszal, de jól tennék, ha bennünket békén hagynának.”<sup>78</sup> Nem szeretnék itt az egyoldalúság hibájába esni, és könnyedén kihasználni a valós problémákat, s az antiszemitizmus története által kínált érveket. Mint tudjuk, a romániai antiszemitizmus nem egyedülálló a népek körében; súlyosságát azonban megmutatja, hogy a II. világháború alatt német katonai megszállás és közreműködés nélkül, saját kezdeményezésre és saját területen közel 400.000 zsidót pusztítottak el a román erők.

*(A két világháború között)* Nem térhetünk itt ki konkrétan és kellő arányban az összes romániai kisebbség sorsának alakulására. Az alábbiakban főként a magyarságnak, Románia (s egyben Európa) legnagyobb kisebbségének a problémáját igyekszünk szem előtt tartani. A két háború közti időszakban a román politika végeredményben akadálytalanul hozta a 2,5 milliós magyarságnak gazdasági, elsorvasztását, kulturális asszimilációját, szervezeti, egyházi stb. életének leépítését célzó intézkedéseit. Ezeket itt nem részletezhetjük, csak példaként említjük meg a hírhedt „kultúrznókat”, amelyek kijelölésével a nemzetiségi területekre költöző román tanítók másfélszeres fizetést, tízhektárnyi ingyen földet és egyéb kedvezményeket kaptak. Ennek a kisajátító és ellenséges hangulatot tápláló politikának a következtében csak 1924-ig mintegy 200.000 erdélyi magyar menekült Magyarországra. A II. világháború ismert eseményei tovább élesítették a magyar–román ellentétet. 1940-ben Románia előbb Besszarábiától, majd Észak-Erdélytől volt kénytelen megválni. A háború végén a iasi-i szovjet áttörés nyomán Románia sikeresen végrehajtotta átállását a Szovjetunióhoz, amelytől megkapta fő céljának, az Erdély feletti uralomnak a szentesítését. A román Maniu-gárdisták vérengzései miatt szovjet katonai igazgatás alá vont észak-erdélyi területeket a szovjet vezetés az 1945 márciusában megalakult Groza-kormány demokratikus ígéretei alapján a román igazgatásnak engedte át.

*(A II. világháború után)* A II. világháború végével Kelet-Európa országai ismeretes módon a sztálini Szovjetunió erőterébe kerültek. A nemzetközi diplomáciára való tekintettel a szovjet típusú uralom bevezetésének hathatós taktikájaként egyes országokban közvetlen hatalomátvételre, egyes országokban néhány éves álkormányos, „népi demokratikus” időszak intermezzójára került sor.<sup>9</sup> Bár Romániában a kifejezett kommunista uralmat egy sajátosan átmeneti periódus előzte meg, a Groza-kormány maga is kezdettől egy olyan baloldali koalíciós kormányzat volt, amely határozottan bírta a szovjet politika bizalmát. A szovjet és a hagyományos román területi elképzelések Erdélyt illetően egybeestek, s ennek alapján Groza politikájának már csak a demokratizálás politikáját kellett képviselnie. Groza hangot adott a román–magyar megbékélés iránti szándékának, és a határok úgynevezett „spiritualizálásáról” alkotott elképzeléseinek. Ahogyan a korabeli magyar külügyminisztériumi Békeelőkészítő Osztály egyik elemzése megfogalmazta: Ez „a magyar nép felé hirdetett konciliáns politika tökéletes harmóniában van román területi aspirációkkal. Valószínű, hogy Groza és kis tábora őszintén meg akarja valósítani a magyarokkal való baráti együttműködést. De egészen bizonyosra vehető az is, hogy a román külpolitika nagy rutinnal bíró irányítói ezt a magatartást mint a jelenlegi helyzetben részükről folytatható legügyesebb taktikát támogatják. Valóban, ha Grozának sikerül a magyar–román viszonyt legalább látszólag megjavítania, akkor Románia kiállhat a világ elé a tétellel, hogy magyar–román határkérdés nincs, mert a két nemzet között olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet.”<sup>10</sup> Nemcsak utólag látszik tehát világosan, hogy az akkoriban hangoztatott békülékeny nemzetiségi politika múlt taktika volt csupán; az adott helyzetben azonban egyszerűen nem nyílt mód arra, hogy e veszélyeket hordozó tetszetős irányvonal helyett egy valódi politikai rendezés megfelelő támogatókra találjon. *A román politika alakítóinak viszont sikerült a demokratikus kormányzás és a demokratikus nemzetiségi politika elveinek hangoztatásával a békétárgyalások idejére egy megnyugvással biztató, stabilizált ország képzetét kialakítania.* Ennek szellemében írhatta alá Románia 1947. február 10-én békeszerződését.

A román kormányzat kétarcúságának jellemzésére álljon itt néhány sor egy levélből, amelyet a gyulafehérvári magyar katolikus püspök, a tiszta életű Márton Áron írt még 1946-ban Groza miniszterelnöknek: „Az 1945. március 22-én megjelent földbirtok-reform törvény

végrehajtása során hozzávetőleges becslés szerint a magyarságtól több mint 100.000 hold földet vettek el. Ennek 75%-át a román igénylők kapták [...] Nagyméltóságod 1945. május 13-án Kolozsvárt mondott beszédében állást foglalt a román–magyar vámunió mellett, néhány napra rá a kormány belügyminisztere betiltotta a Románia és Magyarország közti személyforgalmat is, újra bevezette az útlevelkényszert [...] Nagyméltóságod kormányának sem sikerült a magyarság bizalmatlanságát eloszlatnia. Népünket a 27 év alatt egymást váltogató kormányoknak velük szemben változatlan magatartása tanította meg, hogy az ígéretek értékét az intézkedésekkel mérje. Népünk szívesen ajándékozza meg bizalmával azt, aki jószándékkal közeledik hozzá, de igen bőséges tapasztalattal rendelkezik ahhoz, hogy a szavak és a tettek, az ígéretek és az intézkedések, a törvény és a végrehajtás között az ellentmondást észrevegye.”<sup>11</sup> Márton Áront 1949-ben (már a kommunista uralom idején) letartóztatták, 15 év börtönre ítélték. Ebből hatot töltött le, majd házi őrizetben élt.

Mint ahogy a fenti észrevételekből is látható, Petru Groza alakja, politikája nem egészen megnyugtató, annak ellenére, hogy ténykedését természetesen nem is lehet egy napon említeni az őt körülvevő nacionalista politikai garnitúrával, valamint a hamarosan beköszöntő proletárdiktatúra vezetőinek módszeres és minden eddigit felülmúló mértékben sovíniszta nemzetiségpolitikájával. Ellentmondásos elképzelései között Grozát még gyakran foglalkoztatta a Tito, Dimitrov és mások által is (elsősorban a szovjet befolyás ellensúlyozása céljából) felkarolt, s a magyarok körében is érthetően népszerű terv a térség népeinek konföderációjáról. A kemény kommunista irányvonal általános felülkerekedésével azután ezt a tervet is felhígították a Kelet-Európa összes népei között kialakítandó integráció hangzatos eszméjében, amely azután olyan statikus és központi szervezésben öltött testet, ahogyan az a KGST és a Varsói Szerződés történetében előttünk áll.

*(A kommunista uralom)* A kommunista befolyásnak már a Groza-kormány idején, 1947 folyamán áldozatul esett a hagyományosan jelentős Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt, majd felszámolták a behódolásra nem hajlandó Független Szociáldemokrata Pártot is. Ezek után a Kommunista és a Szocialista Párt egyesítésével 1948 februárjában létrehozták a Román Munkáspártot, a kommunista diktatúra megvalósító erejét. Az új párt keretei között hatalmi harc bontakozott ki, lényegében a kommunisták moszkvai (A. Pauker, V. Luca, T. Gheorgescu) és hazai (S. Foriș, L. Pătrășcanu, R. Koffler, G. Gheroghiu-Dej) szárnya között. A hatalmi pozíciókat kezdetben a moszkvai csoport tagjai uralták; a hatalmi versengésnek így eleinte a hazaiak, később a moszkvaiak közül is sokan áldozatul estek. Ebben a küzdelemben végül 1952 nyarára Gheorghe Gheorghe-Dejnek sikerült megszilárdítania a hatalmát, aki a párt főtítkáráként hamarosan sztálini típusú uralmat, személyi kultuszt épített ki. Ezzel a hatalmi harccal kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy megfontolandó körülményre. Míg sok más kelet-európai országban előbb-utóbb a moszkvai kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat, Romániában a hazai Gheorghiu-Dejnek sikerült a moszkvai kommunista csoportot kiszorítania a hatalomból. Míg sok más kelet-európai országban a moszkvai kommunisták uralomra kerülésével egy szélsőségesen „internacionalista”, a nemzeti érzéseket sértő ideológia szilárdult meg, Romániában ennek kétségtelen meglétével egyidejűleg *a hazai politikai erők nacionalizmusa a szomszéd országokban tapasztaltakhoz képest nagyobb mértékben őrizte meg pozícióit és kaphatott teret a későbbiek során is.* Ennek az összefüggésnek a jelentősége a mai romániai helyzetet [1989] szem előtt tartva világosabb, mint valaha. A mai romániai politikai viszonyokban



ugyanis, amelyeket – típusát tekintve – leginkább a német nemzetiszocializmussal lehet egy napon említeni, *a sovinizmus és a totális elnyomás egymásra találását, az embertelen ideológiák eme legrosszabb és leghatékonyabb kombinációját érhetjük tetten.*

Bár Romániának Besszarábiáról le kellett mondania, megkapta a legfontosabbat, Erdély birtoklásának elismerését. Így itt a kommunista rendszer, annak minden hátrányával együtt is végsősoron úgy jelenhetett meg, mint ami csupán elkerülhetetlen ára a nagyobb részt figyelembe vett nemzeti érdekek érvényesíthetőségének. Ehhez képest nemzeti érdek és kommunista rendszer konfliktusa sokkal élesebben vetődött fel a magyarok számára. Először: Magyarország, másodszori nemzeti kisemmizés után úgy kapta a kommunista rendszert, hogy az a nemzeti veszteségeket abszolúte semmiben nem volt képes orvosolni, sőt, éppen ezért, mivel nemzeti szempontból legitimitációt nem sikerült szereznie, egy végletesen elnemzetietlenítő ideológiát folytatott. Másodszor és speciálisan: nemzet és kommunizmus konfliktusát élezte az erdélyi magyar kommunisták szerencsétlen tevékenysége is. Mindenekelőtt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kommunista mozgalom itt is a lakosságnak csupán törpe kisebbségét érintette. A történelmi erők tragikus szorításában azonban a romániai kommunista mozgalomban, annak vezetésében is, magyarok – sokszor egyúttal zsidók is, másfelől pedig részben moszkvaiak – igen nagy arányban vettek részt. Ez a körülmény már a korabeli hatalmi harcnak is sajátos felhangot kölcsönzött, s könnyen kihasználható alkalmat adott arra, hogy a magyar baloldalt és a sztálini rendszert a románok együtt emlegethessék. Minthogy az erdélyi magyar jövő biztosítását a román nemzeti mozgalomtól természetesen semmiképpen sem lehetett várni, az itteni magyar kommunisták – *a romániai kommunizmus és nacionalizmus kongruens tendenciáját* nem érzékelve – a tért hódító kommunista rendszer megbékéltető politikájában bíztak. Így történt, hogy Erdély magyar népének felfogásával szemben, de mégis annak nevében egy maroknyi erdélyi magyar kommunista (az úgynevezett „százas bizottság”) tünékeny politikai lehetőségek fejében állást foglalt a román fennhatóság elismerése mellett. Bár igaz, hogy valós történelmi alternatíva egyáltalán nem nyílt az erdélyi magyarok előtt, sorsukat pedig teljesen rajtuk kívül álló erők döntötték el, ennek az önkéntes állásfoglalásnak a mérhetetlen erkölcsi kára hamarosan megmutatkozott. Ezt az állásfoglalást ugyanis Tătărescu, a román külügyminiszter mint az erdélyi magyarság akaratát lobogtatta meg a párizsi békekonferencián. Az a tény egyébként, hogy Tătărescu, aki a két világháború között többször is volt miniszterelnök, helyet kaphatott a Groza-kormányban – ez Magyarországon ismét csak elképzelhetetlen lett volna –, maga is mutatja, hogy *az új román hatalom a nemzet érdekében a régi politikai erőkkal bizonyos pontig elvi aggályok nélkül kész volt együttműködni.* Mint ahogy nem voltak tapasztalhatók az utóbbi évtizedben elvi, politikai fenntartások a román állam és egyház között az erdélyi magyar egyházakkal szembeni hazai és vatikáni manőverek folyamán, vagy a román állam és a nyugati román emigráció nacionalista együttműködése terén sem. Ismételjük, mindezek a példák a romániai kommunizmus és nacionalizmus kongruens tendenciájára világítanak rá.

(*A magyarság sorsa*) A magyarokra nehezedő nyomás a 40-es évek végén ismét felerősödött. Koholt vádak alapján támadást intéztek a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű magyar vezetők ellen, és sokukat bebörtönöztek. Kommunista politikai periódusról lévén szó, meg kell említeni a pártéletet: 1949-ben végrehajtották a párttagság úgynevezett „verifikálását”, amelynek következtében a tagság 20%-át, szociáldemokrata, értelmiségi és nemzetiségi tagokat kizárták. Támadást indítottak az úgynevezett „székely kulákság” ellen, megkezdődött az utazások, a könyvforgalom stb. korlátozása, a magyar iskoláknak – először a román iskolákkal való egyesítésen keresztül – visszaszorítása.

Látszólag a magyar nemzetiség érdekében 1952-ben létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt, amelynek működése azonban igen problematikusnak mondható. Egyrészt felépítését tekintve nem egy alulról építkező, önkormányzati szervezet volt, hanem sokkal inkább egy felsőbb politikai akaratot központi szervezés útján végrehajtó intézmény (autonómia természetesen csak demokratikus államban lehetséges). Másrészt az erdélyi magyarságnak még az egy tömbben élő tömegéből is jelentős részek kimaradtak a Tartományból, olyannyira, hogy a Tartomány a magyar lakosságnak csak egyharmadát foglalta magába. Ez pedig gyakorlatilag azzal a következménnyel járt, hogy a magyarságnak a Tartományban elvileg még biztosított jogaira (nyelvhasználat stb.) e területen kívül eleve nem kellett tekintettel lenni (más kérdés, hogy e jogok érvényesülése a Tartományban sem volt megnyugtató). 1961-ben a Magyar Autonóm Tartományt átszervezték és kibővítették, minthogy azonban a most hozzácsatolt területek nem az eddig kihagyott magyar, hanem többségükben románok által lakott részek voltak, ez a lépés egyszerűen a Tartomány felhígítását, további gyengítését jelentette. A Tartományt azután 1968-ban végleg felszámolták.<sup>12</sup>

A nemzetiségek elnyomásának hosszú folyamatában a legkeményebb intézkedések idejéhez képest voltak ugyan rövidebb, némileg kedvezőbb periódusok (1956–58; 1968–70; – datálásuk néha vitatott), ezekben azonban részben külpolitikai fejlemények játszottak közre, részben a lazítás-feszítés belpolitikai taktikája érvényesült. *Egészében véve a „szocialista” Romániában négy évtizede a nemzetiségi lét módszeres aláásása folyik.* Ezt a tendenciát a kultúra, a gazdaság, a politika, a lakás- és munkahely, tulajdonképpen az élet minden területén hosszasan lehetne adatokkal bizonyítani.<sup>13</sup> Megpróbálom rövidre fogva megemlíteni talán a legfontosabb tényezőket. Végzetes méreteket öltött a magyar nyelvű iskolahálózat elsorvasztása. A nehézségek itt a magyar óvodai csoportok indításától az egyetemi felvételig, a román igazgatók és tanárok kinevezésétől az oktatási intézmények megszüntetéséig húzódnak. A serdülő korú magyar diákság számos évfolyamát hosszú évekre a Kárpátokon túli területekre telepítik. Romániában 1959 óta nincs önálló magyar felsőoktatás. A román nyelvű és igazgatású intézményekben, egyetemeken *numerus clausus* van érvényben. Siralmas állapotokat mutat a magyar színházi élet, hasonlóképpen a könyvkiadás, sajtó, rádió. Megszűnt a régebben gyéren még működő magyar tv-adás. Végveszélybe kerültek a magyar közgyűjtemények, múzeumok és levéltárak – túlnyomórészt már régóta zárolt – anyagai. A Magyarországról bevitt mindennemű könyvet a határon elkoboznak. A magyarországi személyes kapcsolatok megszüntetésére szolgál a 225/1974.-es számú „szállásrendelet”, amely a legközelebbi rokonokon kívül megtiltja a külföldieknek való szállásadást.

*(Várospolitika)* Ezek a fejlemények természetesen nem függetleníthetők a Romániában tapasztalt általános kulturális elnyomástól. Míg azonban a román lakosság – minden tudati torzulása és szellemi csonkulása mellett – ebben a helyzetben is nemzeti alapon állhat, a kisebbségek, így a magyarság éppen sajátos létükben kérdőjeleződnek meg. Ugyanez az összefüggés érvényes a társadalmi lét többi dimenziójára is. Ha szemügyre vesszük a város és a falu problémáját, sok olyan jelenséggel találkozunk, amely általános szinten rendszerspecifikusnak tekinthető, s mint ilyen, számos esetben fellelhető a szocialista országok történetében (voluntarista, erőszakos modernizálási törekvések, iparosítás, közgazgatási, oktatási stb. centralizáció). Ezek a folyamatok azonban az adott feltételek közepette Romániában *hatványozott mértékben kisebbségellenes tartalmat* kaptak.

1966-ban az összlakosság egyharmada másutt lakott, mint ahol megszületett. Ezek az országon belüli hatalmas méreteket öltött népmozgatások a nemzetiségi lét alapjait érintik. Az emberek évtizedek óta kijelölt munkahelyeken kénytelenek dolgozni. Ennek

kisebbségi vetülete, hogy az erdélyi magyarság hatalmas tömegeit románok lakta vidékekre, a Kárpátokon túli területekre szórják szét. Erdély jelentősebb városai zárt városok lettek, ahová az így kitelepített magyaroknak nincs módjuk visszaköltözni. Ezzel szemben például 1966–1977 között Erdély magyar és szász városaiba kb. 1 millió ember költözött be, akiknek 90%-a román volt. Az ilyen jelenségek alapján hangsúlyozni kell, hogy a „szocialista” fejlődés rendszerspecifikus elemei Romániában nem pusztán automatikusan fejtenek ki kisebbségellenes hatást, hanem ezen túlmenően általános lehetőséget, mozgási keretet adnak egy meglévő, tudatos és aktív kisebbségellenes politika számára is.

(*Falupolitika és közigazgatás*) A várospolitikával megegyező tartalmat hordoz a falvakra és az egész településszerkezetre irányuló román politika. Először arra utalok, hogy a kommunista ideológia a társadalmi osztályok, erők rangsorában általában is milyen kedvezőtlenül helyezi el a parasztságot. Megemlítem továbbá, hogy az úgynevezett településrendezési tervnek, amelyről mostanában a híradások szóltak, hosszú előtörténete van. A közigazgatási rendszert évtizedek óta számos alkalommal módosították. Ceaușescu már 1960-ban beterveztette a pártban egy közigazgatási reformot. 1961-ben – mint említettük – sor került a Magyar Autonóm Tartomány kibővítésére. 1967-ben már felmerült új megyék és „municipiumok” kialakításának igénye, és a településnek mint „komplex egységnek” a gondolata. A települési reform 1968 óta szerepel a párt programjában. 1974-ben egy újra módosított és a korábbinál szigorúbb településrendezési törvényt hoztak, majd az elképzeléseket 1986-ban újrafogalmazták. Ennek a programnak a végrehajtását kívánta a párt főtitkára 1988-ban meggyorsítani. A város és a vidék egymáshoz közelítésének tetszetős eszméje ma az „agrár-ipari komplexumok” kíméletlen tervében és eddigi pusztításaiban áll már előttünk. A falvak mintegy felének tervbe vett és megkezdett lerombolása és az emberek erőszakos áttelepítése paraszti és polgári életre egyaránt alkalmatlan primitív lakótömbökbe beláthatatlan következményekkel jár gazdasági, politikai, kulturális, pszichológiai téren egyaránt.

Bár úgy tűnik, mintha mostanában e tervek megvalósításának lendülete, talán leginkább a közelmúltban ezeket az elképzeléseket ért nemzetközi tiltakozás hatására némileg alábbhagyott volna (erre egyébként semmi biztosíték), szeretném hangsúlyozni, hogy a kiszemelt falvak a „szisztematizálási” tervnek akár a teljes elejtése után is minden további nélkül elérheti végzetüket. A *falurombolással* párhuzamosan, sőt, már azt megelőzően ugyanis a *falusorvasztás* politikáját is tudatosan folytatja az ország vezetése. Minthogy a falvak bizonyos csoportjaiban az élelmiszerellátás, orvosi ellátás, iskola, közlekedés stb. fokozatos megvonásával az élet feltételei egyszerűen megszűnnek, a lakosság kénytelen „önszántából” alkalmasabb településre költözni.

Nyilvánvaló, hogy a központosított és totális román államapparátus, közigazgatás, párturalom és erőszak szervezet az ország egész lakosságára nehezedik. Ugyanakkor könnyen belátható, hogy az előbbi intézkedéseken keresztül a kisebbségeket a *nemzeti ség élynyomás többlete* is sújtja. Ez a politika a kisebbségeket a nemzeti lét alapjaiban támadja meg, az így keletkező károk jóvátételére pedig egészen kilátástalanok lesznek az esélyek. Ismét azt kell mondanunk, amit a várospolitikával kapcsolatban: *ha a román falupolitikában csupán a rendszerspecifikus kommunista ideológia működne, a kisebbségek már akkor is az elsőszámú kárvallottjai lennének ennek a politikának. A tapasztalatok szerint azonban a falurombolási (valamint a falusorvasztási) tervek ezen felül is kiváltképpen a kisebbségi területeket vették célba* (bár súlyos intézkedésekre már románok lakta területeken is sor került).

(*Románok és magyarok: jelen és jövő*) Hatalma fenntartásához a román államnak elemi szükséglete egy megfelelő ellenségkép kialakítása és ébrentartása. Románia ismert nehézségei közepette a vezetés az ország fenyegetettségének látszatát kelti. Időnként magyarországi csapatösszevonások hírét indítják útjára, majd – nemrég több ízben is – Románia nukleáris fegyverek kifejlesztésére való alkalmasságát engedik sejtetni. A belső, bomlasztó ellenség szerepe pedig már régen az ország legnagyobb kisebbségének, a magyar lakosságnak jutott. A régi reflexekre építő, magyarok elleni hangulat-keltés nem mondható eredménytelennek. Nyilván soha nem lehet pontosan felmérni, hogy a sovinszta indulatok egy nép körében mennyiben bírnak önálló, valóságos léttel, avagy mennyiben maradnak meg csupán a politikai felszínen, mesterségesen, erőszakkal fenntartott kifejezési formákként. Ha ezzel kapcsolatban a felelősség és a súlypont kérdését felvetnénk, lehetséges véleményünk igazolhatatlan lenne. Mindenesetre szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus által bizonyos legitimitációt még merítő mai román vezetésnek még *jelentős tartalékai* vannak. Úgy tűnik, ez a tartalék, amely megfelelő időben újabb lendületet, töltetet adhat a román politikának, mindenekelőtt a mostani történelmi korszakban hosszútávon újrafogalmazható besszarábiai kérdés.

Vannak (és remélhetőleg egyre gyarapodó számban), akiből a mai párt- és államvezetéssel szemben egy zsenge demokratikus román ellenzék kezd körvonalazódni. Meg kell azonban jegyezni, hogy *a mai állapotokat ezek az ellenzéki személyek is inkább csak a rendszer problémájaként érzékelik, s nem tudatosul bennük a maga súlyában a nemzetiségi probléma, mint olyan kérdés, amelynek orvoslását a politikai rendszer kérdésén kívül a román nemzeti tudatban is érdemes és fontos lenne kutatni.* „Amikor 1977-ben Paul Goma arról beszélt, hogy Ceaușescu rendszere nem tartja tiszteletben a magyar kisebbség jogait, komoly tiltakozást váltott ki”<sup>14</sup> – állapítja meg a Párizsban élő román történész, Mihnea Berindei (felfogásával saját ellenségévé téve a román emigráció jelentős részét is). Berindeinek és kisszámú társának a megközelítése a probléma tudatosulásának szinte az első jele, de jelenleg csak remélni tudjuk, hogy a román ellenzéki gondolkodás ezen az úton fog kiteljesedni. Tartós megbékélést pedig csak ez a szemlélet hozhatna, hiszen a nemzetiségi probléma a demokrácia arkhimédieszi pontja. Várható, hogy a most fennálló személyi uralom befejeződése után, még a legfelsőbb vezetés részéről is, a legélesebb bírálatok és megújulási ígéretek fognak elhangzani. *Ha azonban nem válik eleven erővé az az eszme, hogy a kisebbségi politika a demokrácia fokának legérzékenyebb mutatója, az Emberi Jogok érvényesülése nemcsak kollektív, hanem individuális síkon is óhatatlanul csorbát fog szenvedni.* (1989)

(*Utószó: Quo vadis, Romania?*) Tekintettel az 1989 decembere óta Romániában zajló eseményekre, fel kell tennünk a kérdést: fenti elemzéseink mennyiben tekinthetők továbbra is érvényesnek, illetve a mai folyamatok mennyiben jelentenek szakítást a korábbi helyzettel. Bár a mai képlékeny, szüntelenül változó viszonyok igen megnehezítik a kiegyensúlyozott helyzetértékelést, a decembertől március végéig bekövetkezett fejlemények már némi támpontot nyújtanak ahhoz, hogy az új helyzetben is fogalmat alkothassunk a romániai kisebbségi kérdés súlyáról, távlatairól, megoldásának esélyeiről és korlátairól.

A romániai rendszerváltozáshoz a múlt év során lezajló tüneményes kelet-európai változások megteremtették a külső, nemzetközi feltételeket. Azt azonban, hogy a politikai átalakulás belső feltételei milyen mértékben alakultak ki, senki nem láthatta világosan. Bár közismert volt, hogy a politikai elnyomás és az anyagi nélkülözés eddig soha nem látott méreteket öltött, az államhatalom erőszakszervezetei szilárdnak mutatkoztak,

hivatali gépezete megbízhatóan működött, az pedig, hogy az elégedetlenség ebben a helyzetben képes-e valamilyen formában politikai erővé válni, igen kétségesnek látszott. Miközben az elégedetlenség korábbi megnyilvánulásait (a bányászsztrájkokat, a brassói felkelést, egyes román és magyar értelmiségiek vagy a kommunista veteránok tiltakozásait) a maguk elszigeteltségében rendre az elnémitás és a megtorlás követték, a felső vezetésben bekövetkezendő változásokhoz vagy a széleskörű népi felkeléshez fűzött remények helyett a megoldást keresők már egyre inkább csak a mindenek felett álló idő múlására hagyatkozhattak.

Mint tudjuk, totális hatalmának fenntartása érdekében és saját eredendő sovinizmusából is fakadóan Ceaușescu rendszere tudatosan táplálta a román nép veszélyeztetettségi érzését. Ez a politika minden olyan igényt, amelyet a romániai magyar kisebbség a saját nemzeti identitása érdekében megfogalmazott vagy inkább csak elgondolhatott, eleve a románok nemzeti érzéseit sértő nacionalizmusként, Magyarországról táplált irredentizmusként és fasizmusként, s elszakadási törekvéseik irányában tett próbálkozásokként értelmezte, s építve a román nacionalizmus hagyományaira, mindent megtett annak érdekében, hogy a románok hovatovább a magyar kisebbség pusztá létében is Románia területi integritását fenyegető tényezőt, belső ellenséget lássanak.

Bár ez az ideológia nemcsak fékevesztett és álnok, hanem mélysegesen hamis is volt, egy másik megközelítésben Ceaușescu és követői a saját szempontjukból mégis teljes joggal tekinthették a magyarságot általában véve politikájuk elsőszámú belső potenciális ellenfelének. Minden hátránya, vesztesége és elszigeteltsége ellenére ugyanis az erdélyi magyarság – történelméből és helyzetéből fakadó – demokratikusabb szellemiségével, magyarországi kulturális háttérével, az anyaország létéből fakadó információs lehetőségeivel, az általános politikai elnyomás sérelmein túl az asszimilációs politika terhének többletével a népességnek szükségképpen azt az öntudatosabb és kritikusabb részét képezte, amelyet a manipuláló és dezinformáló hivatalos politika hálója a legkevésbé tudott befogni, s amelynek legegységesebb és legsürgetőbb érdeke volt Ceaușescu rendszerének megszűnése.

Mindenki számára világos volt ugyanakkor, hogy Ceaușescu rendszerét magának a román népek kell megdöntenie; a hatalommal való sikeres szembeszállás módját viszont – mint utaltunk rá – jóformán el sem lehetett képzelni. Ebben a helyzetben bizonyosodott be, hogy az erkölcsi nagyság és a tiszta szó ereje hatalmasabb a diktatúra teljhatalmánál. Akadt valaki, aki az elnyomás teljes szorításában, nemzete pusztulásának végóráiban a józan ésszel szinte nem is törődve túllépett a félelmen, és – szívében a legnemesebb protestáns hagyományokkal – konokul beszélni kezdett nemzetről és vallásról, hirdette az egyenlőséget és a szabadságot. Neve ma már fogalom: Tőkés László, erdélyi magyar református lelkész (azóta püspök). Nem történelmet akart formálni, csak hivatása magasán lelke parancsát követte, s így a történelem formálója lett. Mélységből kiáltó szavai már a vértanúk sorsát vetítették elénk, amikor fenyegetett helyzetében hívei oltalmozó gyűrűbe fogták. És e vastagodó védőgyűrűben már a románok is megjelentek, hamarosan a többséget alkották, majd az egész várost elborító hatalmas tömeggé növekedtek. Fegyverük a fegyvertelenség, erejük a megaláztatás, hatalmuk az önfeláldozás volt. S példájukat, amit vérük ontásával mutattak fel, ettől fogva már nem lehetett nem követni az ország más városaiban. (Spontaneitás és szervezethez viszonyítva a temesvári felkelésben ma még nehéz tisztán látni. Vitattott az állami provokáció, az ellenzéki tudatosság és a nagyhatalmi befolyás szerepe. Megfogalmazásunk csak az erdélyi magyarság mozgásterét és lehetőségét kívánta jelezni, ahogy az Tőkés László fellépésében jelentkezett.)

Temesvár románok, magyarok, németek, szerbek lakta, az ország nyugati szélén fekvő városában bekövetkezett az, amire senki nem számított: közös akarat, összefogás született románok és magyarok között. Nem sokkal a felkelés után az összefogás rendkívüliségéről szólva igehirdetésében Tökés László Pál apostol szavait idézte: „Most pedig a Krisztus Jézusban ti, kik egykor távol valátok, közelvalókká lettetek a Krisztus vére által. Mert Ő a mi békességünk, ki eggyé tette mind a két nemzetséget, és lerontotta a közbevetett választófalat. Az ellenségeskedést az Ő testében, a parancsolatoknak tételében való törvényét eltörölve; hogy ama kettőt egy új emberré teremtsen Ő magában, békességet szerezvén” (Ef 2,13–15).

A decemberi felkelés megdöntötte a Ceaușescu-diktatúrát, hatálytalanította annak legkirívóbb népellenes rendelkezéseit, s ezzel nyilvánvalóan minden érdemi politikai és társadalmi változásnak elengedhetetlen feltételét teljesítette. Ezen túlmenően úgy látszott, hogy a decemberi felkelés megfelelő folytatás esetén Románia történelmének alapvető határpontjává válhat, hiszen egy olyan folyamatot indított el, amely kezdetben forradalmi átalakulások kibontakozására vallott, széles tömegek részvételével sok évtizedes politikai és társadalmi struktúrák lebontását célozta meg. Bizonyos joggal lehetett remélni, hogy ennek a folyamatnak a keretében immár az erdélyi magyarság kollektív rehabilitációjára, jogegyenlőségének kialakítására és szavatolására is reális esély nyílik. Arra lehetett gondolni: abban a feneketlen mélységben, amelybe a román és a magyar népet a diktatúra közös megpróbáltatásai taszították, népeinknek kölcsönösen a legalapvetőbb élményévé, s az elfogult román lelkeket megtisztító tapasztalattá fog válni az a páratlan történelmi tény, hogy a felkelés idején egymás mellett hullatták vérüket. Bízni lehetett abban: ez reális kereteket teremt ahhoz, hogy az egymásra utaltság és a sorsközösség immár ne csak a – helyzetével rég számot vető – erdélyi magyarságnak, hanem Románia szabadságra és demokráciára áhító egész lakosságának is kitorolhatóan meggyőződésévé váljék.

A felkelés óta eltelt idő azonban azzal az egyöntetű és fájdalmas tapasztalattal szolgált, hogy a decemberi politikai változásokat halványabb vonallal kell jelölnünk Románia történelmében, mint ahogy azt szeretttük volna, mert az általános demokratizálódásra és a nemzeti jogegyenlőségre vonatkozó előbb megfogalmazott reményeknek, *a demokratikus politikai kultúra és a toleráns nemzeti tudat kialakulásának országos szinten belátható időn belül nincs objektív alapjuk*. Maga a decemberi román–magyar összefogás örvendetes tény, s a későbbiekben erkölcsi támpont lehet, de bebizonyosodott, hogy tartalmát – szélesebb összefüggésben – korántsem annyira a kezdődő román önvizsgálat képezi, mint inkább az, hogy *a történelem vaslogikája egy adott pillanatban a politikai rendszer megdöntésének objektív követelményeként a magyarokkal való időleges összefogásra szorította a románokat*; valószerűbb helyzet híján parancsoló és mindent megelőző érdekközösséget hozott létre köztük automatikusan egy időre, egy olyan pillanatban, amikor *a két nép megbékélésére és a demokratikus eszmék befogadására a román közgondolkodásban valójában még semmilyen előkészület nem történt*.

Könnyen belátható, hogy ilyen előkészületek nem is történhettek, hiszen a megdöntött totális rendszer lényegéből következett, hogy minden demokratikus kezdeményezést, polgári önszerveződést lehetetlenné tett, mialatt módszeresen gerjesztette és tartósította a sovíniszta indulatokat. A decemberi felkelést ezért szükségképpen a nagyfokú spontaneitás jellemezte, s az átalakulások következetes végigvitelének máig is az a legnagyobb akadálya, hogy az igazi demokrácia hívei a régi rendszer struktúrájával szemben alig tudhatnak valódi társadalmi erőt maguk mögött. Az ismert előzmények miatt a felkelés óta eltelt idő távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy a politikai életben

keletkezett úrt korszerű, demokratikus, a társadalom arcukat vagy inkább törekvéseit differenciáltan tükröző, megfelelő tömegbázissal rendelkező politikai mozgalmak és irányzatok töltsek be. Ezek híján a diktatúra megmaradt erői mellett törvényszerűen kelnek életre régi formájukban és tesznek szert nagy befolyásra azok az erősen nemzeti dimenziójú, illetve kifejezetten nacionalista pártok és mozgalmak, amelyek a kommunista uralom előtt a politikai élet fő erőit alkották. A román politika így körvonalazódó kényszerpályája, diktatúra és nacionalizmus – egymást is erősítő – hamis alternatívája a magyar kisebbség és az egész román demokratikus fejlődés számára aggasztó jövőt és máris jelentkező súlyos megpróbáltatásokat rejt magában.

A temesvári felkelést követően Románia jogfosztott magyar népe megfogalmazta nemzeti létéhez elengedhetetlenül szükséges jogos igényeit. Számot vetve történelmi sorsával és Románia fosszilis politikai állapotaival, eleve lemondott arról, hogy a magyar államnyelv vagy a nemzeti örendelkezés kérdését akár a leghalványabb mértékben is érintse. Noha ez – ne feledjük – elvileg egy valódi demokratikus jogállam természetes lehetősége volna, az erdélyi magyarság jól tudja, hogy ilyen problémák felvetése elemi erejű és feltehetően elháríthatatlan támadást váltana ki az államalkotó nép köréből. Világosan hangot adott azonban a magyar kisebbség a saját kulturális életének fenntartására, súlyos kulturális veszteségeinek orvoslására vonatkozó kívánalmainak. Ilyen irányú törekvéseit azóta a román nép hangadó tömegeinek és politikai vezetésének konok ellenállása és igaztalan vádaskodása kíséri.

Az erre mutató aggasztó tapasztalatok már az év eleje óta halmozódtak. Nem hozták létre a Nemzetiségi Minisztériumot, nem nyitották meg a bukaresti Magyar Kultúra Házát, a kolozsvári Magyar Főkonzulátust. Magyarországról érkező könyvküldeményeket már csak a román Művelődésügyi Minisztérium címére lehet küldeni. A kiábrándító példákat hosszan sorolhatnánk. Mindezek között a legalapvetőbb és legkritikusabb problémává a magyar nyelvű iskolahálózat visszaállítása vált. Ez a törekvés mindmáig meghíusult, az ezt megkísérlő miniszterhelyettest leváltották, s a magyar nyelvű oktatás, illetve általában a bármilyen szintű magyar nyelvhasználat elleni tiltakozás románok tízezreit vitte az utcára.

Ez a sovinszta, xenofób mozgalom, amely már az év eleji szászrégeni cigányellenes pogromban megmutatta bestiális arcát, több erdélyi város érintése után márciusban Marosvásárhelyen tetőzött, ahol a magyar nyelvű egyetemért békésen szót emelő magyarsággal szemben brutális embervadászatba torkolló fanatikus tüntetés bontakozott ki. Ennek a halálos kimenetelű magyarellenes pogromnak 1) voltak szervezői és támogatói: a Vatra Romaneasca nevű szélsőséges szervezet; tisztázatlan a Securitate megmaradt tagjainak vagy az egykori Vasgárda híveinek szerepe; 2) voltak résztvevői: több ezres elvadult tömeg, amelyben a dorongos férfiaknál talán még megdöbbentőbb, hogy tizenéves lányok is lobogó „hazafisággal” hirdették ütemesen a román kizárólagosságot, a magyar nyelvhez ragaszkodókat pedig az ország elhagyására szólították fel (ez a szellemiség ugyanis túl van azon, mint amit egy állítólagos magyar agresszióról szóló és önvédelemre serkentő dezinformációval önmagában létre lehet hozni); 3) voltak – enyhén szólva – tétlen szemlélői: a kormányzat, a hadsereg, a rendőrség; 4) szánalmasan halk, elszigetelt és egyéni szintű volt viszont a tiltakozás, az elhatárolódás e barbár szellemtől. Az út egyelőre Temesvártól Marosvásárhelyig tart.

Az ekképpen megnyilvánuló román nemzettudatnak, nemzeti önismeretnek hatalmas utat kellene megtennie, és társadalmának gyökeres demokratikus megújuláson kellene keresztülmennie (hiszen eddig csak egy megrekedt és leszerelt forradalomról beszélhetünk) ahhoz, hogy természetesnek és ne fenyegetésnek tekintse az ország nem-román

etnikumainak kisebbségi jogait, s európaivá válva ráébredjen arra, hogy az együttélésből nem kára, hanem egyenesen előnye származik. Ha viszont arra a – fentebb vázolt – történelmi folyamatra gondolunk, amelynek során a mai Románia kialakult, egy ezzel ellentétes szemlélet, az önigazoló tudatformálás meggyökeresedését és máig tartó hatását figyelhetjük meg. A román nép biztonságérzete az idegen etnikumokkal szembeni fellépésben rögzült, minthogy azokat a nagyobb részben *kétes nagyhatalmi döntéseket*, amelyek az ország területi gyarapodását eredményezték, a román politika és szellemi élet úgy *igyekezett az elkövetkezendők során megmászhatatlanná tenni*, hogy a fennhatósága alá került etnikumok visszaszorításával és történelmének kétségbevonásával a valós helyzetet mintegy hozzáigazította a diplomáciai döntésekkel lehetővé tett feltételezett állapotokhoz. Bármennyi bírálattal érné is ma már például román részről az erdélyi magyarságot sújtó hetvenévi asszimilációs politikát – mint ahogy egyáltalán nem éri –, ezek az évtizedek zavartalanul meghozták azt az eredményt, hogy *az erdélyi magyar településeknek egy részét immár valóban visszafordíthatatlanul szétzilálták*.

Ma a román nemzeti érzések felerősödésének lehetünk tanúi. A román belpolitikai élet említett öntörvényű fejleményei mellett ennek éppúgy forrása lehet a decemberi felkelésben tanúsított bámulatos hősiesség, vagyis a végső elkeseredésből fakadó döbbenetes önfeláldozás, mint a nemzeti ortodox egyház megújuló tevékenysége és még sok más tényező. A nemzeti tudat keretei azonban, amelyeket a hazafiság mai hullámai eltöltöttek, a nacionalista múltból és közelmúltból származnak, és nincs eléggé szorító társadalmi szükséglet arra, hogy ezek megváltozzanak.

A ma fennálló súlyos politikai kérdések láttán le kell szögezni, hogy *a nemzetiségi probléma a román nemzettudatban távolról sem pusztán egyfajta modern demokratikus jogi kérdésként merül fel*, hanem legalább ennyire a hagyományos román történelemszemlélettől átitatott témaként, amelynek értelmében a kisebbségi jogok elismerése – román aggodalmak szerint – mintegy megkérdőjelezheti a román hegemonitáshoz vezető út jogosultságát, és egyszerűen ellentétes a nemzetállam ma is hön öhajtott, illetve valósnak vélt eszméjével. Ezért ahhoz, hogy a román nemzettudat hitelessé, valódi megoldások forrásává váljék – és mellelleg a magyar szellemi élettel is érdemi kapcsolatba tudjon lépni –, az uralkodó román történelmi tudat revíziójára, a román történelem számtalan fejezetének nagyfokú, sok esetben gyökeres ártértékelésére is szükség volna. A román nemzettudat azonban az effajta önvizsgálatot, amely megszabadítaná számos tévképzettől és kioltaná történelmének talmi fényeit, gyakorlatilag csak hatalmas veszteségként, önbizalmának megrendítéseként élné át; ennek feldolgozására pedig – röviden szólva – nem áll készen. Éppen ellenkezőleg, a román társadalom hosszan érvényesülő kényszerpályája láttán azt kell mondanunk, hogy *a széles román közvéleménynek lényegében véve ma is megfelel a hagyományos történelemszemlélet*.

Ennek okát abban kell keresnünk, hogy ezek az – itt nem részletezhető – hamisan rögzült történelmi interpretációk végeredményben egyetlen fiktív nemzeti koncepció megnyilvánulásai és következményei. Egy három évszázada ható teleologikus és apologetikus történeti ideológiáról, a dák-római-román kontinuitás fentebb már említett konstruált elvéről van szó, amely a modern román „életter” kialakítását és kiterjesztését történeti érvekkel kívánta alátámasztani és elősegíteni. Ennek értelmében az újkori Románia felemelkedése, területi gyarapodása, mai elhelyezkedése (és még kívánatos kibővülése), voltaképpen az újkori román történelem legfőbb tartalma nem más, mint az ókori Dacia területi egységének jogos – és a történelem-adta lehetőségek szerinti lépcsőzetes – helyreállítása. (Noha a valóságban sem dák-római összeolvadásról, sem dák-román rokonságról nem beszélhetünk, az erre vonatkozó, s csak a szaktudomány



szintjén értékelhető tényeket az idők során sikerrel tudta feledtetni két, mindenki számára szemmel látható körülmény, amely önkényes logikával tetszetősen illeszthető a kontinuitás eszmekörébe: a román nép ma már – megjegyzendő, középkori és újkori migrációja következtében – valóban az egész hajdani Dacia területén él, nyelve pedig kétségtelenül latin eredetű.)

Hangsúlyozzuk: mindez – egész vitatható mivoltában – „egyszerű” történettudományi kérdés maradhatna, s mostani áttekintésünkben sem kellene szót ejteni róla, ha ennek az ideológiának nem lenne a kisebbségekre, azon belül is jellegzetesen a magyarságra nézve kézzelfoghatóan hátrányos következménye két tekintetben is. Az egyik: konzerválja az etnikai diszkriminációt, mert ennek a régióknak a tudatvilágában, ennek a társadalomnak ma működő normái szerint hozzásegíti a magukat öslakosnak valló románokat, hogy a magyarokat jövevényeknek és egykori jogtalan hódítóknak tekintsék, ezért őket másodrangú állampolgárokként kezeljék, és kimondva-kimondatlanul elfogadhatónak tartásuk azt a képzetet, hogy erre való tekintettel *a magyarok jogainak a román nép méltán letéteményese és saját belátása szerinti forrása*.

A másik szempont: ha a kisebbségi jogok kérdését a román történelemfelfogás figyelembevétele nélkül csupán úgy tekintenénk, mint ami a konkrét demokratikus jogoknak pusztán a mindenkor jelenben felmerülő egyfajta semleges technikája, és csak ennek eseti biztosítására törekednénk, álláspontunk nemcsak a szigorú politikai valóság szorításában, hanem elvileg is *elégtelen* lenne a magyar kisebbség *kollektív* védelmére, azokkal a valóságos folyamatokkal szemben, amelyek az említett román történelmi ideológia hatására a népességi viszonyokat a magyarság rovására eddig is oly hátrányosan megváltoztatták. Másszóval, a román eredetmítosz többek közt azért vágott mindig is az erdélyi magyarság eleve nébe, mert Erdélyt a románság bölcsőjének nyilvánítva szakadatlanul *ösztönözte és szentesítette a magyar-lakta területekre való román bevándorlást*, egyszerismind pedig jogot formált e területek egyre kizárólagosabb román birtoklására.

Mindezeknek az összefüggéseknek láttán meg kell állapítani, hogy valójában merőben történelmietlen szemléletre vallana, ha pusztán a demokratikus kívánalmakból kiindulva a román nemzettudat megújulására, egy önmagából fakadó önkritikus román számvetés lehetőségére számítanánk. A román nemzettudat struktúrájára gondolva viszont úgy tűnik, hogy ezt az eszmevilágot a jelen körülmények között egy – feltételezett vagy pusztán elgondolt – alapvető történelmi kihívás sem önmaga felülvizsgálatára, hanem inkább önmaga megerősítésére sarkallná. Ilyen kihívást, azaz a megtisztulásra való ilyen késztetést egyébként belátható időn belül feltehetően sem a román társadalomfejlődés belső folyamatában (mint jeleztük, a demokratikus átalakulás bizonytalan távlatai, csekély kilátásai miatt), sem a nemzetközi viszonyok alapján nem várhatunk. Hozzátennénk: mindkét téren inkább egy ezzel ellentétes tendencia lehetőségével kell számolnunk.

Előadásunkban utaltunk arra, hogy az újkori Románia páratlan ütemű felemelkedésének alapvető feltételeit a környező három nagyhatalom, a török, a Habsburg- és az orosz birodalom hanyatlása, megrendülése, erőterük egymás utáni megszűnése idézte elő. – Ma Kelet-Európában a szovjet nagyhatalmi befolyás elenyészésének lehetünk tanúi. Ebben a határozatlan tartamú hatalmi vákuumban Románia minden biznnyal újabb lendületet nyer hagyományos politikája folytatására. A Szovjetunió mai sajátos, átmeneti állapotában ismét felvetődik Besszarábia hovatartozásának kérdése. A román politika erői ezért várhatóan széleskörűen ráhangolódnak e terület megszerzésére; ez egyfajta készenléti állapot kialakulását ígéri, amelyben a társadalom mozgósítható erői nagyobb részt e legfőbb nemzeti cél irányában rendeződnek és

állandósulnak. Ez a tendencia – függetlenül attól, hogyan ítéljük meg magát a besszarábiai kérdést – valószínűleg tartósan háttérbe szorítja a társadalom demokratikus átalakításának és a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezésének ügyét, tág teret enged viszont a kisebbségekkel szembeni agresszív fellépés újabb hullámainak, tovább erősíti a nemzet tudat torz struktúráit, egyszóval előrevetíti a nacionalizmus konzerválódásának távlatait.

Magyar szempontból az elemzéshez még egy probléma hozzátartozik. A domináns román történelmi ideológia fenntartói, akik hagyományosan az ókori Dacia határaitban gondolkodnak, Dacia nyugati szélét célzatosan a Tisza vonalával szokták ábrázolni. Az elmélet így egyértelműen és szüntelenül magában foglalja azt, hogy hívei alkalomadtán Magyarország keleti részeire is jogot formáljanak. [A NATO új szerepköre e térségben azóta e problémát egy időre zárójelbe tette.] Anélkül, hogy ennek a mozzanatnak a jelentőségét eltúloznánk, tudatában kell lennünk e gondolkodásmód társadalmi hatóerejének. Bár ezek a nyugati román határok kitolására vonatkozó elképzelések jelenleg valószínűtlennek látszanak, többek között a besszarábiai kérdés mint egy objektíve létező történelmi-politikai tényező látenszen ezt a kérdést is életben tartja, s ezáltal az ismert nemzeti aspirációknak elvileg mintegy további tartalékot, végső kifizetési lehetőséget biztosít.

Mindaz egy olyan országban figyelhető meg, amely anakronisztikus nemzeti ideológiájával s a homogén nemzetállam megteremtésének szándékával együtt potenciálisan a térség egyik legjelentősebb tényezője, s amely a határok stabilitását nem sorolja külpolitikájának elvei közé. Ezek a jelenségek fokozott figyelemre és körültekintésre kell, hogy intsek mindazokat, akik a térség stabilitására bármilyen hatással lehetnek. Alapvető fontosságú ebből a szempontból, hogy eredményesen haladjon előre az *európai gazdasági és katonai integráció* folyamata, mert távlatilag leginkább csak ez jelenthet ellensúlyt a Romániában tapasztalható destabilizáló tendenciákkal szemben. Ahhoz azonban, hogy az integráció szervesen tágíthassa hatókörét, s végül a peremvidékre elérve Romániát is túllendítse a polgári nemzeté válás nyers szakaszain, megfelelő időre van szükség. Mindaddig, amíg ezek a folyamatok ki nem teljesednek, Romániát továbbra is történelmének mélyben gyökeredző kényszepályái fogják vezetni, s az önelvű nemzeti lét mindent elsősorú kiélésével szemben a nyugati orientáció, a polgári berendezkedés, a demokrácia mai kívánalmi inkább csak a társadalom felszíni jelenségei maradnak. Bár fel kell tennünk, hogy egy még előttünk álló történelmi korszak elteltével a felfokozott nemzeti törekvések nyugvóponttra jutnak, s így az effajta dilemmák feloldódhatnak, geopolitikai helyzetéből és társadalmi struktúrájából adódóan *Romániában még hosszú ideig inkább csak a nemzeté válás heves tüneteivel és a kisebbségi népeket sújtó fájdalmas következményeivel lesz dolgunk.* (1990)

## TOVÁBBI IRODALOM

Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. században. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.; Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.; I. Tóth Zoltán: Románia története. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.; Bíró Sándor: A román nép története. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.; Szász Zoltán: A románok története. Bereményi Könyvkiadó, Bp., é. n.; Gáldi László – Makkai László (szerk.): A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1941.; Kosztin Árpád: A magyar–román hűbéri-hűbéresi viszony. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.; Kosztin Árpád: A dákoromán legenda. Népszava, Bp., 1989.; Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.; Gottfried Schramm: Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.; Raffay Ernő: A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története. JATE, Szeged, 1989.; Makkai László: Magyar–román

közös múlt. Teleki Pál Tudományos Intézet, Bp., 1948. Héttorony Kiadó, Bp., 1989.; Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1867–1940. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989.; Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története, I–III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.; Jancsó Benedek: A román iredenta mozgalmak története. Bp., 1920. (2004); Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.; Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth, Bp., 1984.; Pászka Imre (szerk.): Román eszmetörténet, 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Aetas–Századvég, Bp., 1994.; Jordáky Lajos: A román nemzeti párt megalakulása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.; I. Tóth Zoltán: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom, 1790–1848. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.; Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1995.; Raffay Ernő: Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Raffay Ernő: Trianon titkai. Bp., 1990.; Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben, 1711–1866. ELTE, Bp., 1992.; Miskolczy Ambrus: Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. Bereményi Könyvkiadó – ELTE, Bp., 1994.; Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966, 1969.; Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: Románia, 1944–1990. Atlantisz, Bp., 1990.; Asztalos Miklós (szerk.): A történelmi Erdély. Bp., 1936.; Nemeskürty István: Édes Erdély. Erdélyi Krónika, 1916–1967. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1988.; Szász György: Erdély múltjáról, jelenidőben. Magvető Kiadó, Bp., 1988.; Imreh István: Székelyek a múlt időben. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégia. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatainak történetéhez. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. (Magvető Kiadó, Bp., 1984.); Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Magvető Kiadó, Bp., 1977.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth, Bp., 1980.; Fejtő Ferenc: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva–Atlantisz, 1990.; Ránki György: A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet-és Délkelet-Európában. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.; Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth, Bp., 1972.; Trócsányi Zsolt: Habsburgpolitika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.; Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat, Bp., 1982.; Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas, Bp., 1989.; Galántai József: A trianoni békekötés, 1920. Gondolat, Bp., 1990.; Ádám Magda: A kisantant, 1920–1938. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981.; Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért, 1919–1939. Magvető Kiadó, Bp., 1981.; Tilkovszky Lóránt: Revizió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.; Francesco Nitti: Nincs béke Európában. Pallas, Bp., 1923.; Francesco Nitti: Európa hanyatlása. Az újjáépítés útjai. Pallas, Bp., 1923.; Francesco Nitti: A béke. Pallas, Bp., 1925.; Henri Pozzi: A háború visszatér. Bp., 1935. Bp., 1994.; Henri Pozzi: Századunk bűnösei. Bp., 1936. Bp., 1993.; J. M. Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa, Bp., 1991.; Asztalos Miklós (szerk.): Jancsó Benedek Emlékkönyv. Egyetemi Nyomda, Bp., 1931.; Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Optimum Kiadó, Bp., é. n. (Minerva, Kolozsvár, 1944.); Samu Mihály: A magyar kisebbségi törvény. Püski Kiadó, Bp., 1995.; Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Minerva, Kolozsvár, 1944. Székelyudvarhely, 1994.; A. Gergely András: Nemzetiség és urbanizáció Romániában. Héttorony Könyvkiadó, Bp., 1988.; Dezső Lipót: Külföldi furcsaságok Magyarországról. Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban? Szombathely, 1928.; Für Lajos: Kisebbség és tudomány. Magvető Kiadó, Bp., 1989.; Csetri Elek – Imreh István: Erdély változó társadalmá, 1767–1821. Kriterion, Bukarest, 1980.; I. Tóth Zoltán: Bálcescu Miklós élete, 1819–1852. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.; Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége. ELTE, Bp., 1992.; A trianoni békeszerződés. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 2002.; Sárándy György (szerk.): Széttörtött 70 éve. ComPrint Kft, Bp., 1991.; Vecsekly József: Nemzetgyilkossági kísérlet. Trianon, 1919, Párizs. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993.; Kovács Ernő: Elvégeztetett. Nagy-Magyarország végnapjai, Erdély bukása. Püski, Bp., 1992.; Botlik József: Erdély tíz tételben, 1918–1940. Sinus, Szombathely, 1988.; Koteles Pál: Búcsú Erdélytől. Eötvös Kiadó, Bp., 1988.; Beke György: Magyar gondok Erdélyben. Magvető Kiadó, Bp., 1990.; Beke György: Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben, 1918–1992. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1993.; Beke György: Népek nagy romlása román uralom alatt. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1994.; Tóth Sándor: Jelentés Erdélyből, II. Magyar Füzetek Könyvei, 13. 1989–1990.; Miklós Tamás (szerk.): Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről. Medvetánc Könyvek, Bp., 1988.; Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Regio Könyvek – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992.; Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Pomogáts Béla: Negyedik Európa. Erdélyi kérdések és válaszok. Gondolat, Bp., 1992.; Kocsis István. Történetünk a kereszten, avagy az áldozatok bosszúja. A román történelemhamisításról. Püski, Bp., 1991.; Szabó K. Sándor: Bevonulás Erdélybe, 1940. B&K Kiadó, Bp.,

1991.; Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989.; Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez, I–II. rész, 1918–1939, 1939–1949. Bp., 1991, 1992.; Szűk Ödön: Szórványsors. Erdély, 1940–1944. Közművelődési Információs Vállalat, Bp., 1992.; Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): Sokszemközt. Emigráns és otthon élő erdélyi magyarok dialógusa. Erdély Kövei, 5. Erdélyi Könyv Egyesület, Stockholm-Budapest, 1995.; Balogh Edgár: Hármás kis tükör. Felvidéki, erdélyi és magyarthoni tanulságok. Magyar Élet Kiadása, Bp., 1945.; Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1974.; Beke Mihály András: Illúziók kora, Erdély. Széphalom Könyvműhely, Bp., 1993.; Kocsis Károly: Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban. TIT, Bp., 1990.; Bartis Ferenc: Rácsok között Romániában. Kapu Könyvek, Bp., 1988.; Katona Szabó István. A megtévesztettek. Életem Erdélyben. Céh, Bp., 1992.; Franka Tibor: Most jöttem Erdélyből. Láng Kiadó, Pécs, 1988.; Matias Carp: Holocaust Romániában, 1940–1944. Primor Kiadó, Bp., 1993.; Maghiar: Holocaust Romániában. Exodus a Vaskapun át. Galéria Kiadó, Bécs, 1989.; Ritoók János: Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Kriterion, Bukarest, 1980.; Gáll Ernő: Tegnap és mai önismeret. Esszék, tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1975.; Molter Károly: Buborékharc. 1918–1925. Kriterion, Bukarest, 1980.; Szász György: Egy furcsa könyvről. Magvető Kiadó, Bp., 1983.; Pomogáts Béla: Kisebbség és humanizmus. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.; Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.; Agócs Sándor (szerk.): Közép-Európa mozgásban. Beszélgetések a rendszerváltásról. Antológia Kiadó, Bp., 1990.; A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (1944–1948). Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. Kossuth, Bp., 1983.; Domokos Pál Péter: Rendületlenül. Márton Áron, Erdély püspöke. Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó, Bp., 1989.; Virth László: Márton Áron. Ecclesia, Bp., 1988.; Török József: Márton Áron. Agapé, Szeged, é. n.; Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története, 1918–1940. Studium, Bp., 1940. Optimum, Bp., é. n.; Mikó Imre: Változatok egy témára. Tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1981.; Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor – Sebők László – R. Süle Andrea: Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.; Dankanits Ádám. A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Magvető Kiadó, Bp., 1983.; Medgyesi Pál: Erdély romlásának okairól. Magvető Kiadó, Bp., 1984.; R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Magvető Kiadó, Bp., 1984.; Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.): Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Héttorony Kiadó, Bp., 1989.; Fehér Könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen. Püski, Bp., 1991.; Kincses Előd: Marosvásárhely fekete márciusa. Püski, Bp., 1990.; Istennel a népért. Tökés László életútja. Aranyhíd, Bp., 1991.; Ideje van a szólásnak. Tökés László válogatott írásai. Nagyvárad, 1993.; Mikecs László: Csángók. Bolyai Akadémia, 1941. Optimum, 1989.; Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét. Vita Kiadó, Bp., 1988.; „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.” Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kriterion, Bukarest, 1978.

## JEGYZETEK

- 1 Magyarul megjelent: „A romániai kisebbségi kérdésről” címmel folytatásokban a sepsiszentgyörgyi Európai Idő című hetilapban, 1990. február 3. – június 7.; Előadás a Calabriai Egyetemen, Cosenza, Rende, 1989. április 24.; Megjelent: „Transilvania: Il rischio di un genocidio culturale” címmel in: Contro ogni razzismo, per una cultura di pace e di non violenza. Fondazione Ferramonti. Bollettino della Fondazione Internazionale „Ferramonti di Tarsia” per l’Amicizia tra i Popoli. Anno III. n. 6. gennaio-dicembre, 1990. 49–60.; Előadás „On the Minority Problem: the Case of Rumania” címmel a Leideni Egyetem által „Die Identität kultureller Minoritäten in philosophischer Sicht” címmel 1989. október 9–13. között Leidenben megrendezett IV. holland–magyar filozófiai szimpóziumon. Az említett címmel megjelent a konferenciák anyagait tartalmazó kötetben: Zoltán Frenyó – Marcel F. Fresco – Ferenc L. Lendvai – Paul van Tongeren (eds.): Orientations. Papers presented to the Conferences of Dutch and Hungarian Philosophers, 1986–1990. Maastricht, 2000. 326–346.
- 2 Vö. Trócsányi Zsolt: A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben (1710-es évek – 1774). Világtörténet, 1987. 3. sz. 62. o.
- 3 Vö. Marx, Karl: A tőke, I. köt. „Farkasvágó a többletmunkára. Gyáros és bojár” c. fejezet.
- 4 Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
- 5 Ld. Borsi – Kálmán Béla: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Budapest, 1984. 76. o.
- 6 Ld. Durandin, Catherine: Oroszország, Románia

- és az új balkáni határok. Dobrudza esete. Világtörténet, 1985. 2. sz. 111. o.
- 7 Calinescu, Matei: Hogyan lehet valaki román? In: Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám, Budapest, 1989. 115. o.
- 8 Idézi Molnár Gusztáv: Magyar Hírlap, melléklet, 1989. május 20. 3. o.
- 9 Vö. Gati, Charles: Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországotn. Történelmi Szemle, 1986. 1. sz. 125–139. o.
- 10 Új Magyar Központi Levéltár, Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya, Kertész István 1945. július 2-i, 14/Bé. res. - 1945. sz. feljegyzése. Ld. Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947. Budapest, 1982. 147. o.; Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In: Rác István (szerk.): Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen, 1988. 198. o.
- 11 Ld. Balogh Júlia: A román kormányzat iskolapolitikája Erdélyben. Történelmi Szemle, 1987–88. 3. sz. 289–292. o.; Domokos Pál Péter: Az én Erdélyem. Budapest, 1988. 98–101. o.
- 12 Vö. Lipcsey Ildikó: 35 éve alakult az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány (1952–1968). Kritika, 1987. 9. sz.
- 13 Vö. Külpolitika, 1989. 2. sz.; Miklós Tamás (szerk.): Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Medvetánc, Budapest, 1988.
- 14 Berindei, Michnea: A román ellenzék és a kisebbségi kérdés. Hítel, 1988. 8. sz. 7. o.

